Svenskan i tusen år

Glimtar ur svenska språkets utveckling

Redaktörer

LENA MOBERG
OCH
MARGARETA WESTMAN

NORSTEDTS

Vikingasvenska

av Henrik Williams

"Ärans och hjältarnas språk". Så kallas ofta svenska språket i mer högtidliga sammanhang. Uttrycket är ett citat ur Esaias Tegnérs nationalistiska dikt "Språken" från 1817, i vilken han bedömer för- och nackdelarna hos nio europeiska tungomål. De klassiska språken prisas för sin beskrivningskraft och varaktighet; de romanska tadlas för sin vekhet och de germanska för sin okänslighet. Danskan är ett varken–eller, men den avslutande strofen om svenskan lyder:

> Ärans och hjeltarnas språk! Hur ädelt och manligt du rör dig,
> ren är som malmens din klang, säker som solens din gång.
> Vistas på höjderna du, der åskan och stormarna tala,
> dalarnas lägre behag äro ej gjorda för dig.
> Spegla ditt anlet i sjön, och friskt från de manliga dragen
> tvätta det främmande smink, kanske det snart är för sent.

Men Tegnérs patos uttrycks på en i hög grad osvensk svenska. "Det främmande smink" han vill tvätta bort hade redan under hans tid länge varit en outplånlig del av det svenska språket; ironiskt nog finns det i Tegnérs eget stridsrop "Ärans och hjeltarnas språk" bara ett äkta svenskt ord, nämligen *och*, vars märkliga stavning dock har påverkats av tyska mönster.

Orden *ära*, *hjälte* och *språk* lånades alla in under fornsvensk tid från medellågtyskan, det språk som under medeltiden påverkade svenskan fundamentalt. Om man vill hitta motsvarande uttryck från tiden före det tyska inflytandet ligger *heder* nära till hands för *ära* och (*tungo*)*mål* för *språk*, men *hjälte* är svårt att ersätta. Trots att den germanska hjältediktningen

under forntiden bevisligen var känd också i Sverige är den heroiska kulturen som vi känner den – och därmed det egentliga hjälteskapet – importerad under medeltiden söderifrån.

Hur det tyska inflytandet yttrade sig och vilka effekter det fick beskrivs närmare i Lena Mobergs kapitel senare i denna bok. Här är istället platsen för att något behandla den svenska som föregick det starka inflytandet utifrån. En inblick i vårt äldsta språk besvarar också några av de vanligaste frågorna som brukar ställas till en språkhistoriker:

1. Hur gammalt är svenska språket?
2. Hur talade vikingarna?
3. Hur skulle vi prata om inte svenskan påverkats utifrån?

Hur gammalt är svenska språket?

Den första frågan kräver ett historiskt perspektiv. Svenska språket är en ganska sen utveckling inom den stora språkfamilj som brukar kallas den indoeuropeiska. Någon gång för uppskattningsvis 6 000 år sedan antar man att det talades ett i stort sett gemensamt språk, urindoeuropeiska, föregångaren till många av dagens språkgrupper, bland annat den romanska, den slaviska och den germanska. Den sistnämnda brukar indelas i östgermanska (t.ex. gotiska), västgermanska (t.ex. engelska och tyska) och nordgermanska (de nordiska språken).

Ungefär vid vår tideräknings början bör delgrupperna ha börjat skilja sig från varandra. De nordiska språken verkar länge vara inbördes ganska enhetliga, och perioden från Kristi födelse kan kallas den urnordiska eller samnordiska. Ett hundratal inskrifter med en 24-teckens runrad vittnar om det urnordiska språkstadiet. De stora förändringar som börjar inträda på 400–500-talet är till en början gemensamma. Först under vikingatiden (c:a 800–1050) blir skillnaderna inom gruppen så framträdande att man kan tala om individuella språk: danska,

svenska och norska. Genom kolonialisering från 800-talet och framåt av Färöarna och Island sprider sig senare de nordiska språken. Under kortare eller längre tid talas de också i norra England, Normandie och en del av Ryssland, samt på Orkney- och Shetlandsöarna ända fram på 1700-talet.

Även om många språkliga förändringar inträffade under perioden 800–1225 är den ändå ganska enhetlig. Eftersom i princip all svenska före 1200-talet skrevs med runor kallas denna period för runsvenska.

Svenska som språk börjar alltså synas omkring år 800. Vid ungefär denna tid börjar en ny 16-teckens runrad användas, främst känd från 2 500 svenska runminnesmärken. Nästan alla av dem ristades under tiohundratalet, och en typisk inskrift återfinns exempelvis på stenen från Brista i Uppland, Sveriges runstenstätaste landskap: *þorfastr ok Kätilvi þau letu retta stäin äftiʀ þorstäin, faður sinn. Guð hialpi and hans* 'Torfast och Kättilvi de lät resa stenen efter Torsten, sin fader. Gud hjälpe hans ande'. Mansnamnet *Törsten* var populärt redan för 1000 år sedan. Även sonen Torfast fick ett namn med *Tor-* som förled efter den så kallade variationsprincipen, enligt vilken namnleder ärvdes inom en familj.

Från 800-talet har vi bara få inskrifter, men däribland ingår det östgötska runmonumentet vid Röks kyrka, det mäktigaste vi känner. Dess över 700 runor förtäljer att Varin ristat runorna efter sin son Vämod och fortsätter med återberättandet av vissa mytiska händelser samt en dikt om Teoderik den store:

Reð þioðrikʀ hinn þurmoði,	Teoderik den djärve rådde
stilliʀ flutna,	– sjökrigarnas hövding –
strandu Hraiðmaraʀ.	över Reidhavets strand.
Sitiʀ nu garuʀ	Nu sitter (han) rustad
a guta sinum,	på sin gotiska häst,
skialdi umb fatlaðʀ,	med skölden i rem,
skati Märinga.	Märingars främste.

Hur talade vikingarna?

Genom att betrakta dikten på Rökstenen får vi delvis svar på frågan "Hur talade vikingarna?". Det första som slår en modern svensk läsare är att textprovet är obegripligt, det ser ut som ett främmande språk. Det är heller inte sannolikt att vi skulle kunna göra oss förstådda om vi kunde göra en tidsresa tusen år bakåt i tiden. Detta beror främst på tre omständigheter.

För det första hade runsvenskan en del språkljud som vi saknar – och tvärtom. Bokstäverna *þ* och *ð* betecknar samma konsonanter som i dagens engelska *th* i *thin* respektive i *with*, alltså ett tonlöst respektive ett tonande ljud som under senmedeltiden övergick till *t* och *d*. Dessutom hade den tidiga runsvenskan två sorters *r*-ljud, det vanliga tungspets-*r*-et och en mer väsande variant uttalad mot gommens tak som runforskarna brukar skriva ʀ. Dessa båda sorters *r* smälte under vikingatiden ihop till ett. Slutligen kunde de runsvenska vokalerna uttalas genom munnen, oralt, eller (delvis) genom näsan, nasalt. Den 16-typiga runraden gjorde det möjligt att göra dessa distinktioner, men däremot inte flera andra av lika stor vikt. Sålunda användes en enda runa för att beteckna näraliggande ljud som *t* och *d*, *þ* och *b* eller *k* och *g*. På motsvarande sätt kunde också vokalerna *u*, *ö* och *o* återges med en och samma runa.

Vissa ljudförändringar är rätt genomskinliga, särskilt när de ursprungliga förhållandena har levat kvar i någon dialekt. För de flesta är runstensfrasen *let raisa stain* 'lät resa sten' inte svår att begripa, särskilt inte för dialekttalande från Gotland som har bevarat vokalismen *ai* i sitt språk. Redan under vikingatiden har den övergått till *äi* i de flesta dialekter och mycket snart också till dagens långa *e*.

Den andra skillnaden mellan dåtidens och dagens svenska beror på ordböjning och ordföljd. Liksom i dagens tyska hade runsvenskan fyra kasus, alltså sätt att böja substantiv, adjektiv,

pronomen och vissa räkneord. I Rökstenens dikt står bl.a. ordet *þioðrikʀ* i nominativ, *Hraiðmaraʀ* i genitiv (som alltså inte alltid slutar på *-s* som nu) och *sinum* i dativ. Någon ackusativform finns inte just här, men ett exempel från den övriga inskriften är *faigian* 'feg', 'död'. Annars kan man uppmärksamma att vissa stelnade lämningar av kasusböjningen ingår i nutida svenska. Ursprungliga nominativformer skymtar i *dager* och *snäller*, ackusativformer i *ljusan* (*låga*) och *långan* (*väg*) samt dativformer i *lagom* och (*i*) *sinom* (*tid*).

Också ordföljden har förändrats under tusen år. Nuförtiden har vi bestämningar före ett huvudord: *Den mäktige diktatorn general X*, men på Rökstenen talas om *strandu Hraiðmaraʀ*, i direkt översättning, 'strand Reidhavets' och *a guta sinum*, 'på gotiska häst sin'. Det sistnämnda exemplet har vi en parallell till i uttrycket *bror min*.

Den tredje skillnaden utgörs av förändringar i ordförrådet sedan runsvensk tid, och detta är kanske den viktigaste förklaringen till det språkliga avståndet. Tar vi det lilla ordet *garuʀ* som kommer av verbet *göra* så har dess moderna motsvarigheter 'rustad' och 'färdig' lånats respektive påverkats av tyska. Ett annat ord i den moderna översättningen som har hämtats från det språkområdet är *-krigare*. Men inlånade ersättningsord är inte enda förklaringen; de högtidliga och poetiska uttrycken *hinn þurmoði* och *stillir flutna* användes säkert sällan redan på vikingatiden och har nu försvunnit med den kultur de tillhörde.

Den viktigaste lärdomen av all språklig förändring är nämligen att den orsakas av och avspeglar samhällelig förändring. Kommer en ny företeelse in – *potatis* och *hovdamer*, *hamburgare* och *jogging* – upptas nya ord tillsammans med dem. Dör något ut, försvinner också orden. Det bondesamhälle som många fortfarande har eller har haft en indirekt kontakt med är för den uppväxande generationen alltmer bara en idyll med förtecken av Emil i Lönneberga. En hel kultur förknippad med jordbruksarbete, hantverk och närlandskapets användning försvin-

ner gradvis. Ord som *slaghack*, *ysta* och *Byxhorvan* ersätts av andra som är mer relevanta för det moderna livet som *pizza*, *intertextualitet* och *Levis*.

Processen har alltid varit igång, men olika starkt under olika perioder. Som Lars Wollin påpekar i sitt bidrag till denna volym har främmande ord lånats in i de germanska språken redan i allra äldsta tid. Med vikingatidens början c:a år 800 kom nordbornas kontakter med andra länder att intensifieras. Föremål och företeelser hämtades på kontinenten och de brittiska öarna; så småningom fick den kristna kyrkan medlemmar också i Skandinavien, en händelse av största betydelse rent mentalitetshistoriskt, kulturellt och ekonomiskt.

De vikingatida svenskarnas utländska kontakter avspeglas i språket på runstenarna. Det är naturligtvis bara en liten del av det runsvenska språket som har icke-nordisk bakgrund, men icke desto mindre är det en mycket intressant samling ord. En del av dem utgörs av namn på främmande landområden som *Langbarðalandi* (Italien), *Tafæistaland* (finländska Tavastland) och *Domisnäs* (Kurlands norra udde i dagens Lettland) samt benämningar på folkslag som *blakumenn* (rumänska valacker), *grikkiaʀ* (greker) och *frisiʀ* (friser).

Men åtminstone de geografiska namnen kan egentligen betraktas som inhemska: man anpassade främmande namns innehåll och form till inhemska språkmönster. Sålunda blev t.ex. det ogenomskinliga namnet på kristenhetens viktigaste pilgrimsort, *Jerusalem*, omformat till ett *Jorsaliʀ* som ger intryck av att innehålla orden *jor* 'vildgaltshjälm', 'furste' och *saliʀ* 'bodar', 'hallar'. Med betydelsen 'furstehallarna' blir *Jorsaliʀ* en värdig pendang till den viktiga svenska kultplatsen *Uppsaliʀ*, dagens Gamla Uppsala, där det fanns en 60 m lång byggnad, möjligen en kunglig gästabudshall.

Andra geografiska namn är bildade ur rent svensk synvinkel, t.ex. *Holmgarðr* (Novgorod) och *Garðiʀ* (Ryssland). Samma tendens till inhemsk ordbildning gällde i hela Norden, men vid-

maktshålls idag bara i den puristiska isländskan där t.ex. tyskar kallas *þjóðverjar* och USA *Bandaríkin*.

Personnamnen var under svensk vikingatid solitt nordiska till sitt ursprung. Först under slutet av tiohundratalet och början av elvahundratalet dyker de tidigaste exemplen upp på främmande namn. Totalt utgör de bara en halv procent av de drygt 1000 olika personamn som är belagda i runinskrifterna. Vanligast är *Johan* och *Jon*, men enstaka gånger dyker också *Nikolaus*, *Klement* och *Martin* upp. Enda kvinnonamnet är *Kristin*. Alla de nämnda mansnamnen är uppkallelsenamn efter populära kristna helgon. Att få ett helgonnamn i dopet var en namngivningssed som anslöt mycket väl till det gamla nordiska bruket att uppkalla barn efter döda släktingar. Men det tog alltså tid innan de nya traditionerna hade trängt igenom helt, inte förrän på medeltiden dominerade de kristna namnen tio-i-topplistan. Det fanns heller inget tvingande skäl till hastiga förändringar. Den fientlighet som den kristna kyrkan har påståtts ha mot den inhemska namnskatten är en sentida missuppfattning. Det är inte mer hedniskt att heta *Torsten* än *Jakob*.

Det främmande man kom mer i direktkontakt med hemmavid etiketterades ofta med ord hämtade från samma kulturs vokabulär. Många kristna företeelser var nya och krävde sina beteckningar. De som har bevarats i runtenstexternas något begränsade ordförråd är *kirkia* 'kyrka', *kristinn* 'kristen', *kross* 'kors', *paradis*(*i*) 'paradis', *s*(*i*)*ala*/*sela* 'själ' och *sanctus* 'helig'. Tillsammans utgör de i egentlig mening inlånade orden bara någon procent av det bevarade runsvenska språkmaterialet.

Andra termer i det kristna ordförrådet skapades genom att man lät fornärvda ord få nya eller kompletterande betydelser, precis samma metod som den moderna isländskan använder för att berika sitt språk. På så vis gavs ord en ny, kristen användning: *biarga* 'rädda', 'frälsa', *biðia* 'bedja', *bön* 'bön', *forgefa* 'förlåta', *gäta* 'vakta', 'taga i beskydd', *signa* 'välsigna', *tro* och möjligen *synd*. Ordet *signa* var visserligen lånat, ytterst från latinets

signare, men troligen redan före missionstiden, eftersom det uppträder i texter om förkristna förhållanden, till exempel i den fornisländska mytdikten "Sigdrífumál".

Ordet *ljus* kom att användas som synonym till *paradis* och en inhemsk ordbildning som *hvítavaðum* 'vita kläder' är uppenbarligen en motsvarighet till latinets *alba* och syftar på den kristna dopklädnaden.

Hur skulle vi prata om inte svenskan påverkats utifrån?

Hittills har denna framställning handlat om det faktiskt konstaterade språk som är belagt från den runsvenska perioden. Vi har sett hur de första tecknen på främmande inflytande har gjort sig gällande. Så småningom ledde de till stora förändringar i vårt språk. Kanske kan man tillåta sig att något spekulera i hur svenskan skulle ha låtit om den genomgått samma ljudförändringar och övrig utveckling som faktiskt har ägt rum, men däremot inget yttre inflytande hade gjort sig gällande – med andra ord: modern svenska som ett slags motsvarighet till nuisländskan.

> Omständigheterna blir oerhört komplicerade, måste kommittén konstatera: accelererande statsfinansiella besvär, olyckliga politiska manövrer samt naiva ekonomiska kompromisser riskerar nationens välstånd.

Denna hypotetiska text är tänkt som en drapa ur någon tidningsledare eller ekonomiartikel. Om än något uppstyltad är texten (just därför?) inte oacceptabel som genuint språkprov. Inte heller framstår den väl som särskilt "osvensk"? Ändå återfinns här inte ett enda ord som inte har lånats in i vårt språk. Vissa av orden har hämtats från medellågtyskt eller (medel-) högtyskt språkområde, andra från de romanska språken, oftast från latinet, kanaliserade främst genom franskan, tyskan och

engelskan. Men *ekonomisk* och *politisk* är ursprungligen grekiska och *statsfinansiell* har blandad bakgrund. Den följande uppställningen klargör varifrån de övriga orden har hämtats:

FRÅN TYSKA	FRÅN ROMANSKA SPRÅK
omständighet	komplicerad
bliva	kommitté
oerhört	konstatera
måste	accelerera
besvär	manöver
knappast	nivå
lycklig	kompromiss
samt	riskera
välstånd	nation

Om man skulle försöka sig på att översätta den ovanstående texten till en svenska som enbart har inhemska rötter skulle resultatet kunna se ut på följande sätt:

> Läget varder mycket svårt, tvingas nämnden slå fast: stigande trångmål för landets rikedomar, illa valda drag i styresmål och godtrogna uppgörelser i spörsmål om penningskötsel hotar rikets blomstring.

Denna lilla övning väcker några reflektioner. De stundom krystade lösningarna för att skapa en helsvensk version illustrerar den rikedom vi har vunnit genom att låna in språkgods utifrån. Det gäller särskilt möjligheterna att genom användandet av synonymer nyansera och precisera en framställning.

Det är också uppenbart att de ord som hämtats från tyskt språkområde är svårare att ersätta än de romanska lånen; de är också svårare att få ögonen på. Det beror naturligtvis på att de kom in i språket tidigare och därmed har smält in mer fullständigt. Men ändå är det kanske allra svårast att ersätta vissa sena lån som *politik* och *ekonomi* eftersom de används för fenomen som saknar motsvarighet i det svenska samhälle som föregick det utländska inflytandet.

Avslutningsvis kan man ändå konstatera att den del av ordförrådet som har svenska rötter inte bara duger som vardagsord utan också innehåller många litet ovanliga och roliga alternativ till betydelsekusinerna från utlandet. Det vore tråkigt om ett ord som *tadla* alldeles fölle ur bruk och helt ersattes av exempelvis *kritisera*. Det senare ordet har en klang av opartiskt bedömande, och behövs i mer objektiva sammanhang.

Den lärdom man kan dra efter en kort inblick i den äldsta kända svenskan är att den är oss både avlägsen och närstående. En del av dess ord och språkbruk är glömda, men mycket har överlevt: inte bara i förändrad form utan också i stelnad gestalt, oftast i fasta uttryck. Rester av icke-modern kasusböjning och annars borttappade ordformer dröjer sig på så sätt kvar. Hur många tänker på att det egentligen är rent vikingaspråk att sätta *-s*-former på substantiven efter prepositionen *till*? Uttrycken *gå till sängs, sticka till sjöss, sätta sig till doms* och *vara tillfreds* känns ju fullständigt självklara för oss. Som språkhistoriker känner jag en viss tillfredsställelse när jag ideligen stöter på dessa bekantingar från svunnen tid. Jag vill nästan tala om nusvensk fornsvenska!

Skrifter utgivna av Svenska språknämnden, 81
© 1996, Författarna, Svenska språknämnden och Norstedts Förlag AB

Omslag Lars E. Pettersson
Foto Jan Töve, Naturfotograferna
Typografi Ingmar Rudman

ISBN 91-1-962272-4

Första upplagan, första tryckningen

Tryckt hos Scand Book AB, Falun 1996